

УДК 811.161.3'373

ПРА СФЕРУ ЎЖЫВАННЯ І ПАХОДЖАННЕ ПРЫКАЗКІ ХТО МАЖА, ТОЙ І ЕДЗЕ

Ю.А. ПЕТРУШЭЎСКАЯ

(Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.А. Куляшова)

Даследуюцца сфера ўжывання і паходжанне прыказкі *Хто мажа, той і едзе*, якая памылкова вызначаецца ў “Этымалагічным слоўніку прыказак” (2014) І.Я. Лепешава як “уласна беларуская”. Выяўлена, што прыказка ў беларускай мове мае варыянт *Не падмажаш – не паедзеш* і можа ўжывацца як у пераносным, так і у прамым значэнні, мае інтэрнацыянальную сферу ўжывання, з’яўляецца ў беларускай мове адным з нацыянальных варыянтаў інтэрнацыянальнай еўрапейскай парэміі з лагічна-семантычнай структурай “<добра> змазаць / <добра> змазка <кола> = <добра / лёгка> ехаць / дапамагаць <справа>”. Вызначана, што прыказка *Хто мажа, той і едзе* ўзыходзіць да польскага варыянта інтэрнацыянальнай прыказкі – *Kto smaruje, jedzie*, першая фіксацыя якога датуецца пачаткам XVII стагоддзя. Выказваецца меркаванне, што ў беларускую мову прыказка *Хто мажа, той і едзе* запазычана з польскай мовы не пазней за пачатак XIX стагоддзя, ад запазычанай прыказкі ў беларускай мове не пазней за першую палову XIX стагоддзя ўтварыўся варыянт з падвойным адмаўленнем *Не падмажаш – не паедзеш*, які паўплываў у другой палове XIX стагоддзя на ўтварэнне аднаведнага варыянта ў польскай мове і быў у першай палове XX стагоддзя запазычаны ў рускую мову.

Ключавыя словы: беларуская мова, прыказка, этымалогія, запазычанне, польская мова, руская мова.

Уводзіны. Вызначэнне паходжання і сферы функцыянавання прыказак, якія ўжываюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, з’яўляецца адной з актуальных праблем беларускага мовазнаўства, у прыватнасці парэміялогіі як асобнага раздзела навукі аб мове [1, с. 44–65], і мае важнае значэнне пры размежаванні ўніверсальнага (агульнага з усімі мовамі ці пераважнай большасцю моў свету), інтэрнацыянальнага (агульнага толькі з пэўнымі мовамі) і спецыфічнага (нацыянальна-культурнага) кампанентаў у сістэме парэміялагічных адзінак беларускай мовы [2], што з’яўляецца, у сваю чаргу, яшчэ адной актуальнай праблемай не толькі беларускай парэміялогіі і афарыстыкі [3, S. 112], але і ўвогуле парэміялогіі і фразеалогіі славянскіх моў [4].

Такое размежаванне адыгрывае метадалагічна значную ролю як у лінгвістычнай тыпалогіі і ўніверсалагіі (пры параўнанні парэміялагічных сістэм беларускай і іншых моў свету [5–11]), так і ў лінгвакультуралагічным вывучэнні парэміялогіі беларускай мовы, у прыватнасці пры вызначэнні і апісанні нацыянальна-культурнай семантыкі беларускіх прыказак [12–13], а таксама ў прыкладных мэтах пры ўкладанні парэміялагічных беларуска-іншмоўных слоўнікаў [14–19], пры выкладанні беларускай мовы як замежнай і як няроднай ва ўмовах блізкароднаснага білінгвізму (у лінгвакраіназнаўчым аспекце) [20] і інш.

Мэта гэтага даследавання – акрэсліць сферу ўжывання, удакладніць паходжанне і вызначыць прыналежнасць да нацыянальна-культурнага кампанента беларускай мовы такой шырока вядомай прыказкі, як *Хто мажа, той і едзе*.

Паходжанне і сфера ўжывання прыказкі *Хто мажа, той і едзе* паводле беларускай парэміяграфіі

Прыказка *Хто мажа, той і едзе* вызначаецца ў “Этымалагічным слоўніку прыказак” (2014) І. Я. Лепешава як “уласна беларуская (параўн. у польскай мове *Kto nie smaruje, ten nie jedzie*)”, што “магла стварыцца на аснове больш ранняй па часе ўзнікнення прыказкі *Не падмажаш – не паедзеш*, у якой дзеяслоў *падмажаш* рэалізуе дваіае значэнне: ‘злёгка змажаш (кола ў возе)’ і ‘дасі хабар’; аналагічна і ў прыказцы *Хто мажа, той і едзе* дзеяслоўныя кампаненты атрымліваюць падвойны сэнс” [21, с. 126].

У сваю чаргу, прыказка *Не падмажаш – не паедзеш* вызначаецца ў этымалагічным слоўніку прыказак як “агульная для ўсходнеславянскіх моў”, у якой дзеяслоўны кампанент *падмажаш* мае падвойны змест (гл. вышэй), што абумоўлівае яе “каламбурны характар” [21, с. 89].

Абедзве прыказкі тлумачацца ў этымалагічным слоўніку аднолькава (калі не ўлічваць выкарыстанне канструкцый сцвярджэння ці адмаўлення), параўн.: “Хто дае хабар [тут і далей вылучана намі. – Ю.П.] ці іншым чынам умее падлагодзіцца, той і дабіваецца поспеху” [21, с. 126] і “Калі не дасі хабару, то нічога і не даб’ешся” [21, с. 89], што адпавядае закону “падвойнага адмаўлення” (адмаўлення – гэта сцвярджэнне), паводле якога пабудаваны некаторыя парэміі, у тым ліку і прыказка *Не падмажаш – не паедзеш*. Гэта дае падставы сцвярджаць, што прыказкавыя адзінкі *Хто мажа, той і едзе* і *Не падмажаш – не паедзеш* знаходзяцца паміж сабой не ў дэрывацыйных, а ў формаўтваральных адно-

сінах, г. зн. што не адна ўтварылася ад другой як самастойная адзінка з несанімічным зыходнай адзінцы зместам, а адна і тая ж прыказка набыла розныя формы выражэння аднаго і таго ж зместу '(Не) дасі хабар, то (не) даб'ешся' (г. зн. мае дзве варыянтныя формы ўжывання).

Прыказка ў розных варыянтах зафіксавана амаль ва ўсіх беларускіх парэміяграфічных зборніках другой паловы XIX – канца XX стагоддзя: *Не пошмароўваўшы, не паедзеш* – М. Камінскага (1866) [22, с. 205], *Не падмажеш, і не поьдзіш* – у зборніку І.І. Насовіча (1874) [23, с. 101], *Ni tazarzyszy ni rajdziesz* – М. Федароўскага (1935) [24, s. 181], *Не падмажаш – не паедзеш* – Ф.М. Янкоўскага (1957, 2-е выд. 1962, 3-е выд. 1992) [25, с. 70; 26, с. 45], Я.Н. Рапановіча (1958, 2-е выд. 1974) [27, с. 27], В.І. Рабкевіча (1985) [28, с. 138], *Хто маже, той едзе* – А.Н. Шыманоўскага (1898) [22, с. 166], *Хто мажа, той едзя* – Я.А. Ляцкага (1898) [29, с. 55], *Chto szmaruje, toj i jedzie* – В. Дыбоўскага (1881) [30, s. 7], *Хто шмаруе, той едзе* – В. Загорскага (?–1927) [22, с. 184], *Chto szmaruje, toj jedzie* – М. Федароўскага (1935) [24, s. 300], *Хто мажа, той і едзе* – Ф.М. Янкоўскага (1957, 2-е выд. 1962, 3-е выд. 1992) [25, с. 71; 26, с. 46], *Хто шмаруе, той едзе* – Ф.М. Янкоўскага (3-е выд. 1992) [26, с. 47], *Хто мажа, той і едзя* – А. Варлыгі (1966) [31], паводле А.С. Аксамітава [22, с. 110]. Параўнаем таксама тоесныя па зместу і блізкія па форме прыказкавыя адзінкі *Як намажаш, так і паедзеш* – П.В. Шэйна [32, кн. 1, с. 347], *Jak poszmarujesz [ratażesz], tak i rajdziesz* – М. Федароўскага (1935) [24, s. 223], *Як намажаш, так і паедзеш* – Ф.М. Янкоўскага (3-е выд. 1992) [26, с. 47, 107], *Калі мажаш, то й едзеш* [32, кн. 1, с. 346], *Не падмасліўшы, не паедзеш* [32, кн. 1, с. 347], *Скора едзе той, хто мажа* – Ф.М. Янкоўскага (3-е выд. 1992) [26, с. 46] і інш.

Трэба адзначыць, што ў трэцім выданні зборніка Ф.М. Янкоўскага прыказкавая адзінка *Як намажаш, так і паедзеш* прыводзіцца ў прамым значэнні ў раздзеле “Праца, працавітасць, умельства, спрактыкаванасць, кемлівасць, дбайнасць, гаспадарліасць, беражлівасць” [26, с. 107], што сведчыць аб яе ўжыванні ў прамым значэнні як народнага выслоўя практычна-гаспадарчага зместу.

Прыказка ў розных варыянтах адлюстравана ва ўсіх тлумачальных парэміяграфічных слоўніках беларускай мовы – Р.В. Шкрабы і І.Р. Шкраба (1987) [33, с. 163, 247], І.Я. Лепешава і М.А. Якалцэвіч (1996, 2-е выд. 2002; 2011) [34, с. 275–276, 408; 35, с. 378, 555–556], а таксама А.С. Аксамітава (2000, 2-е выд. 2002), паводле зборнікаў М. Камінскага (1866), А.Н. Шыманоўскага (1898), В. Загорскага (?–1927) і А. Варлыгі (1966) [22, с. 110, 166, 184, 205]. Ілюстрацыйныя цытаты ў тлумачальных слоўніках узятыя ў асноўным з мастацкіх твораў XX стагоддзя і адлюстроўваюць толькі пераноснае значэнне прыказкі. Наяўнасць у прыказкі стылістычных асаблівасцей ужывання не адзначаецца.

Не абышлося і без недарэчнасцей. Так, прыказкавая адзінка *Калі не падмажаш, то не паедзеш* падаецца ў другім выданні тлумачальнага слоўніка І.Я. Лепешава і М.А. Якалцэвіч як індывідуальна-аўтарскае перафразаванне прыказкі *Не падмажаш – не паедзеш* [34, с. 276], хоць з’яўляецца варыянтам (з семантычна-сітаксічнай структурай падвойнага адмаўлення) прыказкі *Калі мажаш, то й едзеш* [32, т. 1, с. 346].

Гэта ўсё сведчыць пра тое, што прыказка *Хто мажа, той і едзе*, па-першае, пашырана ў беларускай мове з сярэдзіны XIX стагоддзя, па-другое, актыўна ўжываецца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, па-трэцяе, мае варыянт *Не падмажаш – не паедзеш* і іншыя структурныя варыянты, па-чацвёртае, мае шмат вытворных ад яе тоесных па зместу і вельмі блізкіх па форме прыказкавых адзінак, па-пятае, ужываецца ў сучаснай беларускай мове як у пераносным, так і ў прамым значэнні, і па-шостае, не мае семантычнай і стылістычнай дыферэнцыяцыі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Тоесныя па зместу і аналагічныя ці блізкія па форме прыказкі ў іншых еўрапейскіх мовах

Паводле іншамовных парэміяграфічных крыніц сярэдзіны XIX – другой паловы XX стагоддзя, у польскай мове ўжываецца прыказка *Kto smaruje, jedzie* [36, s. 510], *Kto smaruje, ten jedzie* [37, s. 202; 38, s. 634] або *Kto nie smaruje, ten nie jedzie* [36, s. 510; 37, s. 79; 38, s. 634], якая мае шмат структурных варыянтаў у пераносным і ў прамым значэнні, параўн.: *Kto maze, ten jadzie* [36, s. 293], *Kto chce jechać, musi smarować* [38, s. 618, 634], *Kto smaruje, bodaj zdrów jechał* [36, s. 510], *Kto smaruje, ten jedzie* [39, s. 402], *Kto (dobrze) smaruje, ten (dobrze) jedzie* [39, s. 163], *Kto smaruje, to jedzie* [40, Vol. IV, S. 277–278], *<Jak> nie poszmarujesz, nie pojedziesz* [41, Sprichwörter 388], *Jak poszmarujesz, tak pojedziesz* [40, s. 402] і г.д. Паказальна, што ў сучасных польскіх парэміяграфічных крыніцах прыказкавыя адзінкі з часціцай *nie* і без яе кваліфікуюцца як варыянты адной і той жа прыказкі, параўн. *Kto <nie> smaruje, ten <nie> jedzie* [38, s. 634].

Трэба адзначыць, што ў “Этымалагічным слоўніку прыказак” (2014) прыказка *Хто мажа, той і едзе* параўноўваецца, як згадвалася вышэй, з прыказкай “у польскай мове: *Kto nie smaruje, ten nie jedzie*” [21, с. 126], аднак прыказка *Не падмажаш – не паедзеш* кваліфікуецца як “агульная для ўсходнеславянскіх моў” [21, с. 89] і з аналагічнай польскай прыказкай *<Jak> nie poszmarujesz, nie pojedziesz* [41, Sprichwörter 388] ніяк не суадносіцца (?!), хоць у беларускай мове, як паказана вышэй, ужываюцца варыянты прыказкі з дзеясловам *шмаравачь / пашмаравачь* – германізмам, агульным для польскай і беларускай моў.

У многіх іншых славянскіх мовах ўжываюцца прыказкі тоесныя па зместу і аналагічныя па форме прыказкавым адзінкам *Хто мажа, той і едзе* і *Не падмажаш – не паедзеш*, напрыклад, у рускай – *Не подмажешь – не поедешь* [42, с. 216–217; 43, с. 194; 44, с. 188; 45, с. 222], якая ўваходзіць у парэміялагічны мінімум рускай мовы [46, с. 156], аднак на сённяшні дзень не карыстаецца вялікай папулярнасцю, пра што сведчыць адсутнасць яе парадыйных і жартоўных трансфармацый [47, с. 359], або *Не подмажешь (смажешь) – не поедешь* [38, с. 634], ва ўкраінскай – *Хто маже, той і їдзе* [48, с. 27; 49, с. 116], якая шырока не ўжываецца, але мае агульную вядомасць [49, с. 338], у славацкай – *Kto mastí, ten vozi* [49, с. 116], *Nepodmažeš – nepovezieš* [49, с. 116], якія шырока не ўжываюцца, але маюць агульную вядомасць [49, с. 321, 322], у чэшскай – *Kdo maže, ten jede* [50, с. 362; 49, с. 116], якая з’яўляецца агульнавядомай і шырока ўжываецца [49, с. 321, 343], у сербскай – *Ko podmaže, taj ће i да се вози* [49, с. 116], якая шырока не ўжываецца, але мае агульную вядомасць [49, с. 309], у харвацкай – *Koj bolje maže, bolje vozi* [50, с. 362] і г.д.

Зразумела, што “ўласна беларуская прыказка” наўрад магла трапіць адначасова ў столькі славянскіх моў, стаць у іх агульнавядомай, набыць шырокую ўжывальнасць, нацыянальныя варыянты. Не мог у дадзеным выпадку быць задзейнічаны і фактар выпадковасці, калі ў розных мовах незалежна адна ад адной узнікаюць блізкія па зместу і форме адзінкі, таму што гэты фактар аб’ектыўны толькі пры адсутнасці або абмежаванасці кантактаў (у тым ліку і не прамых) паміж дадзенымі мовамі.

Акрамя гэтага ў еўрапейскіх мовах шырока ўжываюцца прыказкі з аналагічнай або блізкай лагічна-семантычнай і граматычнай структурай, шмат у чым падобнай лексічнай арганізацыяй, значэнне якіх будзеца на падвойным змесце дзеяслова *мазаць / падмазаць* (і назоўніка *змазка / мазь*) – ‘змазваць (кола)’ і ‘даваць хабар’. Гэта прыказкі ў рускай мове – *Без подмазки не много уедешь* [51, S. 553; 52, S. 174], *Как подмажешь, так и все глаже пойдет* [53, с. 1104], *Не подмазано, не катится* [54, т. 3, с. 185; 38, с. 634], *Немазаное (Неподмазанное) колесо скрипит* [38, с.634], *Переднее колесо подмажешь, заднее само пойдет* [55, с. 766], *Подмазавши, легче ехать* [51, S. 552; 52, S. 173], ва ўкраінскай – *Без мастила нема діла* [48, с. 27; 49, с. 116], *Хто мастить, тому віз не скрипить* [48, с. 27], у польскай – *Kto lepiej smaruje, ten jedzie szybciej* [36, с. 510; 38, с. 623, 634], *Kto lepiej nasmaruje, temu nie skrzyje* [36, с. 510; 38, с. 623, 634], *Kiedy wóz nasmarujesz, jako byś trzeciego konia przyprzągł* [40, Vol. IV, S. 277–278], у чэшскай – *Kdo nemastí, vězí v chraстí* [40, Vol. IV, S. 277–278], *Nemazaný vůz těžce se táhne* [50, с. 362], у харвацкай – *Koj maže, tu kaže* [50, с. 362], у славенскай – *Kdor maže, tu laže* [50, с. 362], у балгарскай – *Да подмажемъ колата, да вървѣтъ* [50, с. 362], у англійскай – *The squeaky wheel gets the grease* (літаральна “Кола, якое скрыпіць, змазваюць”), якая, дарэчы, уваходзіць у 75 найбольш ужывальных сучасных амерыканскіх прыказак [56, р. 130], *Who greases the way travels easily* [49, с. 116], *Who greases his wheels helps his oxen* [57, с. 149], у дацкай – *Hvo vel smører hand vel kjører* [40, Vol. IV, S. 277–278], у нямецкай – *Wer gut schmirt, der gut fährt* [58, S. 60], *Ein Advokat und ein Wagenrad wollen gut geschmirt sein* [59, S. 26], у шведскай – *Den väl smörjer han åker lätt* [40, Vol. IV, S. 277–278], у італьянскай – *La cariuola non frulla, se non è unta* [60, Vol. IV, S. 277–278], у французскай – *Il faut graisser le marteau, La voiture va ou vuole mieux quand elle est bien graissée, Pour bien charrier il faut bien graisser, Pour faire aller la voiture, il faut graisser les roues* [40, Vol. IV, S. 277–278], у венгерскай – *Kenve jár a kerek* [40, Vol. IV, S. 277–278] і г. д. Параўн. таксама ў лацінскай мове – *Quodsi non ungitur axis, tardius inceptum continuatur iter* [40, Vol. IV, Schmiere 1].

Усе згаданыя парэміялагічныя адзінкі мэтазгодна лічыцца рознымі нацыянальнымі варыянтамі адной і той жа, агульнай для еўрапейскіх моў (інтэрнацыянальнай) прыказкі з лагічна-семантычнай структурай “<добра> змазаць / <добра> змазка <кола> = <добра / лёгка> ехаць / дапамагаць <справа>”. Гэта прыказка ў розных мовах ужываецца як у прамым, так і ў пераносным значэнні і мае шмат розных структурных варыянтаў, сярод якіх вылучаецца варыянт “<не> маззаць = <не> ехаць / везці”, агульны для шэрагу сучасных славянскіх моў (беларускай, польскай, рускай, сербскай, славацкай, украінскай, харвацкай, чэшскай).

На гэтай падставе можна сцвярджаць, што прыказка *Хто мажа, той і едзе* або *Не падмажаш – не паедзеш*, па-першае, інтэрнацыянальная паводле сферы ўжывання (функцыянуе ў мовах розных моўных груп), па-другое, не мае ўласна беларускага паходжання, па-трэцяе, з’яўляецца ў беларускай мове адным з нацыянальных варыянтаў інтэрнацыянальнай еўрапейскай парэміі пра “змазку <кола>” (і ў прамым, і ў пераносным сэнсе), па-чацвёртае, не мае ў беларускай мове спецыфічных (унікальных) лексічна-граматычных ці стылістычных кампанентаў.

Мова-крыніца беларускай прыказкі *Хто мажа, той і едзе*

Пытанне, з якой менавіта мовы (польскай, рускай, украінскай ці інш.) была запазычана інтэрнацыянальная прыказка ў беларускую мову, з’яўляецца найбольш складаным.

У беларускай мове ўжываюцца, у асноўным, як згадвалася вышэй, два варыянты агульнай для большасці славянскіх моў прыказкі з лагічна-семантычнай структурай “<не> маззаць = <не> ехаць / везці” – *Хто мажа, той і едзе* і *Не падмажаш – не паедзеш*. Меркаванне І.Я. Лепешава, што першы з іх мог “стварыцца на аснове больш ранняй па часе ўзнікнення прыказкі *Не падмажаш – не паедзеш*” [21, с. 126],

выглядае вельмі мала верагодным на фоне паралельнага існавання аналагічных варыянтаў у польскай і славацкай мовах (і з адмоўнай часціцай, і без яе), а таксама паасобнага ўжывання гэтых варыянтаў у рускай, украінскай, чэшскай і харвацкай мовах (або з адмоўнай часціцай, або без яе). Трэба адзначыць, што ў большасці славянскіх моў ужываецца прыказкавы варыянт без адмоўнай часціцы.

Да таго ж, сцвярджаючы, што варыянт *Не падмажаш – не паедзеш* “больш ранні па часе ўзнікнення”, чым *Хто мажа, той і едзе* [21, с. 126], засноўваецца на дадзеных парэміяграфічных крыніц толькі айчынных парэміялагаў – І.І. Насовіча, А.Я. Ляцкага і інш. Аднак беларускія прыказкі адлюстроўваліся ў XIX і XX стагоддзях і ў замежных парэміялагічных крыніцах. У прыватнасці, па-за ўвагай беларускіх мовазнаўцаў дагэтуль заставаўся выдатны парэміялагічны збор Ф.Л. Чэлакоўскага “*Mudrosloví národa slovanského v příslovích*” (1852) – першы полілінгвальны зборнік славянскіх прыказак [50], у якім “акрамя чэшскіх прыказак, адлюстраваны польскія, рускія, украінскія, сербскія, ілірыйскія, беларускія і балгарскія прыказкі” [60, с. 46]. На жаль, Ф.Л. Чэлакоўскі не размяжоўваў украінскія і беларускія прыказкі, змяшчаў іх пад агульным скарачэннем “Мг.” (г. зн. “маларускія”), аднак у многіх выпадках магчыма лакалізаваць беларускія парэміі. Так, у зборніку прыводзяцца прыказкі *Не помажешь – не поРдешь* і *Хто маже, той Рде* [50, с. 362], якія паводле захаваных ў іх фанетычных асаблівасцей можна кваліфікаваць як беларускія. Зыходзячы з гэтага, найбольш раннім часам фіксацыі прыказкавых адзінак *Хто мажа, той і едзе* і *Не падмажаш – не паедзеш* трэба лічыць сярэдзіну XIX стагоддзя, а таксама няма ўласна храналагічных падстаў разглядаць прыказкавы варыянт без адмоўнай часціцы вытворным ад варыянта з адмоўнай часціцай.

З славянскіх моў, у якіх ужываецца інтэрнацыянальная прыказка пра “змазку <кола>”, цікавасць у сувязі з яе трансляцыяй у беларускую мову ўяўляюць дзве – польская і руская мовы, кожная з якіх у свой час аказала найбольшы ўплыў на гістарычнае развіццё беларускай мовы, у тым ліку і на фарміраванне яе парэміялагічнага фонду.

Паказальна ў гэтай сувязі, што найбольш раннім па часе ў славянскіх мовах з’яўляецца варыянт прыказкі без адмоўнай часціцы, які зафіксаваны ў польскай мове яшчэ ў пачатку XVII стагоддзя, паводле парэміялагічнага зборніка “*Proverbiogum polonicorum*” (1618) С. Рысінскага – самай першай друкаванай кампіляцыі славянскіх прыказак – *Kto smaruje, jedzie* (senturia VI, 10) [61]. У сваю чаргу, варыянт прыказкі з падвойным адмаўленнем *Kto nie smaruje, ten nie jedzie* ўпершыню зафіксаваны ў польскай мове ў канцы XIX стагоддзя ў фундаментальным зборы С. Адальберга “*Księga przysłów, przyrównieć i wyrażeń przysłowiowych polskich*” (1889–1894) [36, с. 510].

У рускай мове прыказка *Не подмажешь – не поедешь* ўпершыню зафіксавана толькі ў сярэдзіне XX стагоддзя ў зборніку А.А. Разумава (1957) [44, с. 188], а яе варыянта без часціцы *не ўвогуле* няма, хоць іншыя варыянты інтэрнацыянальнай прыказкі былі зафіксаваны яшчэ ў першай палове XVIII стагоддзя ў нямецка-лацінска-рускім слоўніку Э. Вейсмана (1731) – *Без подмазки не много уедешь* [51, S. 553], *Подмазавши, легче ехатъ* [51, S. 552].

Гэта дазваляе меркаваць, што прыказкавы варыянт *Хто мажа, той і едзе* быў запазычаны ў беларускую мову з польскай не пазней за пачатак XIX стагоддзя (перыяд найбольшага ўплыву польскай мовы на беларускую).

У сваю чаргу, прыказкавы варыянт *Не падмажаш – не паедзеш* быў зафіксаваны ўпершыню з усіх славянскіх моў менавіта ў беларускай мове, паводле зборнікаў Ф.Л. Чэлакоўскага (1852) [50, с. 362] і І.І. Насовіча (1874) [23, с. 101], і таму, відаць, утварыўся непасрэдна ў беларускай мове не пазней за першую палову XIX стагоддзя ад запазычанай з польскай мовы прыказкі *Хто мажа, той і едзе* (што адпавядае ўмовам развіцця і функцыянавання ўніверсальных сінтаксічных канструкцый з падвойным адмаўленнем, якія з’яўляюцца другаснымі ў адносінах да сцвярджалых канструкцый і часта ўтвараюцца ад іх).

Трэба заўважыць, што паколькі варыянт з падвойным адмаўленнем фіксуецца ў польскай і ў рускай мове пазней за яго фіксацыю ў беларускай, то, відаць, прыказкавы варыянт *Kto nie smaruje, ten nie jedzie* ўтварыўся ў польскай мове ў другой палове XIX стагоддзя пад уплывам беларускай прыказкі *Не падмажаш – не паедзеш*, якая, у сваю чаргу, была запазычана ў рускую мову ў першай палове XX стагоддзя.

Заклучэнне. Прыказка *Хто мажа, той і едзе* ў беларускай мове фіксуецца з сярэдзіны XIX стагоддзя, шырока функцыянуе ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, мае варыянт *Не падмажаш – не паедзеш* і іншыя структурныя варыянты, ужываецца як у пераносным, так і ў прамым значэнні, мае шмат вытворных ад яе тоесных па зместу і вельмі блізкіх па форме прыказкавых адзінак. Прыказка мае інтэрнацыянальную сферу ўжывання (у розных мовах трох моўных груп індаеўрапейскай моўнай сям’і – германскай, раманскай і славянскай, а таксама ў адной з моў фіна-ўгорскай моўнай сям’і – венгерскай) і з’яўляецца ў беларускай мове адным з нацыянальных варыянтаў інтэрнацыянальнай еўрапейскай парэміі пра “змазку <кола>” (і ў прамым, і ў пераносным сэнсе) з лагічна-семантычнай структурай “<добра> змазаць / <добрая> змазка <кола> = <добра / лёгка> ехаць / дапамагаць <справе>”. Прыказка мае іншамоўнае паходжанне і ўзыходзіць да польскага нацыянальнага варыянта інтэрнацыянальнай еўрапейскай

прыказкі – *Kto smaruje, jedzie*, першая фіксацыя якога датуецца пачаткам XVII стагоддзя і які пасля ў розныя часы рознымі шляхамі трапіў у іншыя славянскія мовы (варыянт “<не> мазаць = <не> ехаць” з’яўляецца агульным для беларускай, польскай, рускай, украінскай і чэшскай моў). У беларускую мову прыказка запазычана з польскай мовы не пазней за пачатак XIX стагоддзя. Ад запазычанай прыказкі ў беларускай мове не пазней за першую палову XIX стагоддзя ўтварыўся варыянт з падвойным адмаўленнем *Не падмажаш – не паедзеш*, які паўплываў у другой палове XIX стагоддзя на ўтварэнне адпаведнага варыянта ў польскай мове і быў ў першай палове XX стагоддзя запазычаны ў рускую мову. Прыказка *Хто мажа, той і едзе*, як і яе варыянт *Не падмажаш – не паедзеш*, не з’яўляецца часткай нацыянальна-культурнага кампанента парэміялагічнай сістэмы беларускай мовы, паколькі не належыць да адзінак уласна беларускага паходжання, не мае нацыянальна маркіраваных лексічна-граматычных ці стылістычных элементаў і не характарызуецца ў сучаснай беларускай мове адметнай семантыкай.

Высвятленне іншамоўнага паходжання і інтэрнацыянальнай сферы ўжывання прыказкі *Хто мажа, той і едзе*, што ўспрымаецца як уласна беларуская і носьбітамі, і даследчыкамі беларускай мовы, не з’яўляецца адзінаковым. Перспектывай далейшага даследавання павінна стаць удакладненне паходжання і сферы ўжывання ўсіх прыказак, якія не вызначаюцца ў беларускім мовазнаўстве як іншамоўныя і шырока ўжываюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, на падставе іх параўнання з парэміялагічнымі адзінкамі розных моў свету і структурна-семантычнага мадэлявання на шырокім моўным фоне ў сінхранічнай і дыяхранічнай перспектывах.

ЛІТАРАТУРА

1. Лепешаў, І. Я. Парэміялогія як асобны раздзел мовазнаўства : дапам. / І. Я. Лепешаў. – Гродна : ГрДУ імя Янкі Купалы, 2006. – 279 с.
2. Петрушевская, Ю. А. Интернациональные, заимствованные и исконно языковые единицы в составе паремиологического фонда современного белорусского языка / Ю. А. Петрушевская // Вестн Новгородского гос. ун-та. Сер. Филологические науки. – 2014. – № 77. – С. 123–126.
3. Иванов, Е. Е. Белорусская паремиология и афористика в общеевропейском контексте (актуальные проблемы изучения) / Е. Е. Иванов // *Nationales und Internationales in der slawischen Praseologie = Национальное и интернациональное в славянской фразеологии : XV Международный съезд славистов*, г. Минск, Республика Беларусь, 20–27 августа 2013 г. / Internationales Slawistenkomitee, Phraseologische Kommission ; Hrsg. H. Walter, V. M. Mokienko. – Greifswald : E.M.A.-Universität, 2013. – S. 111–116.
4. *Nationales und Internationales in der slawischen Praseologie = Национальное и интернациональное в славянской фразеологии : XV Международный съезд славистов*, г. Минск, Республика Беларусь, 20–27 августа 2013 г. / Internationales Slawistenkomitee, Phraseologische Kommission ; Hrsg. H. Walter, V. M. Mokienko. – Greifswald : E.M.A.-Universität, 2013. – 276 S.
5. Иванов, Е. Е. Различия в семантике и структуре белорусских и английских пословиц / Е. Е. Иванов, Ю. А. Петрушевская // *Актуальные проблемы преподавания иностранных языков в высшей школе Республики Беларусь : сб. науч. статей / под ред. Е. Е. Иванова*. – Могилев : МГУ имени А. А. Кулешова, 2011. – С. 213–215.
6. Иванов, Е. Е. Типы межъязыковых сходств и различий паремиологических единиц (на материале белорусского и немецкого языков) / Е. Е. Иванов, Н. К. Романова // *Acta Albaruthenica, Rossica, Polonica – VII* : зб. навук. артыкулаў / пад рэд. Г. М. Мезенка. – Віцебск : Выд-ва ВДУ імя П. М. Машэрава, 2006. – С. 161–164.
7. Іваноў, Я. Я. Парэміялагічныя сістэмы беларускай і рускай моў : падабенствы і разыходжанні / Я. Я. Іваноў // *Філолагічны студіі : навуковы вісник Крыворызьскага держ. пед. ун-ту*. – 2011. – Вып. 6. – Ч. 2. – С. 53–63.
8. Іваноў, Я. Я. Прыказкі і антыпрыказкі ў беларускай і іншых славянскіх і неславянскіх мовах / Я. Я. Іваноў // *Славянские народы и их культуры : традиция и современность : сб. науч. статей / редкол.: В. И. Коваль (отв. ред.) [и др.]*. – Гомель : ГГУ имени Ф. Скорины, 2013. – С. 137–139.
9. Іваноў, Я. Я. Прынцыпы супастаўляльнага апісання афарыстычнай парэміялогіі беларускай і рускай моў / Я. Я. Іваноў // *Studia slawistyczne*. – 2003. – Т. 4. – S. 49–55.
10. Іваноў, Я. Я. Семантычная тыпалогія афарызма ў славянскіх і германскіх мовах / Я. Я. Іваноў // *Frazeologické štúdie III : k 13. kongresu slavistov v L'ubl'ane / Komisia pre výskum frazeológie pri Slovenskom komitete slavistov, Jazykovedný ústav L'udovíta Štúra Slovenskej akadémie vied*; ed. J. Mlacek, P. Ďurčo. – Bratislava : STIMUL, 2003. – S. 43–60.
11. Петрушевская, Ю. А. Универсальное и национальное в паремиологической системе языка (на материале английского и белорусского языков) / Ю. А. Петрушевская // *Даследаванні па германскай і славянскай філалогіі = Acta Germano-Slavica* : зб. навук. артыкулаў / пад рэд. Я. Я. Иванова. – Могилёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2015. – Вып. 6. – С. 213–216.
12. Іваноў, Я. Я. Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы і праблема яе лінгвакраіназнаўчай рэпрэзентацыі (на матэрыяле моўнай афарыстыкі) / Я. Я. Іваноў // *Сацыякультурная прастора мовы (сацыяльныя і культурныя аспекты вывучэння беларускай мовы) : манаграфія / С. Ф. Иванова, Я. Я. Іваноў, Н. Б. Мячкоўская*. – Мінск : Веды, 1998. – С. 33–62.
13. Іваноў, Я. Я. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў : лінгвакраіназнаўчы дапаможнік / Я. Я. Іваноў, С. Ф. Иванова. – Мінск : Беларускі Фонд Сораса, 1997. – 262 с. – (“Абнаўленне гуманітарнай адукацыі ў Беларусі”).

14. Ганчарова, Н. А. Proverbia et dicta : шасцімоўны слоўнік прыказак, прымавак і крылатых слоў) / Н. А. Ганчарова, Л. Г. Калядка, Ш. М. Шчарбакова [і інш.] ; пад рэд. Н. А. Ганчаровай. – Мінск : Універсітэцкае, 1993. – 255 с.
15. Иванов, Е. Е. Русско-белорусский паремнологический словарь / Е. Е. Иванов, В. М. Мокиенко. – Могилев : МГУ имени А. А. Кулешова, 2007. – 242 с.
16. Іваноў, Я. Я. Англа-беларускі парэміялагічны слоўнік = English-Belarusian Paremiological Dictionary / І. С. Дубасава, Я. Я. Іваноў, Н. П. Пятрова [і інш.]; пад рэд. Я. Я. Іванова. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2009. – 240 с.
17. Іваноў, Я. Я. Беларуская-нямецкі парэміялагічны слоўнік = Belarussisches-Deutsch paremiologisches Wörterbuch / Я. Я. Іваноў, Н. К. Раманава. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2006. – 108 с.
18. Іваноў, Я. Я. Польска-беларускі парэміялагічны слоўнік = Polsko-białoruski słownik paremiologiczny / Я. Я. Іваноў [і інш.]; прад. і ўступ. артыкул Я. Я. Іванова. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2007. – 192 с.
19. Санько, З. Ф. Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем / З. Ф. Санько. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 218 с.
20. Іваноў, Я. Я. Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы як аб’ект лінгвакраізнаўства (пры вывучэнні беларускай мовы як замежнай і як другой ва ўмовах блізкароднаснага руска-беларускага білінгвізму) / Я. Я. Іваноў // Беларуская мова : шляхі развіцця, кантакты, перспектывы : мат-лы III Міжнар. кангрэса беларусістаў “Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый”, г. Мінск, 21–25 мая, 4–7 снежня 2000 г. / UNESCO, ГА “Міжнародная асацыяцыя беларусістаў”, Нац. навук.-асвет. цэнтр імя Ф. Скарыны; рэдкал. : Г. Цыхун (гал. рэд.) і інш. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2001. – С. 285–290. – (“Беларусіка = Albaruthenica”. Кн. 19).
21. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік прыказак / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Вышэйшая школа, 2014. – 141 с.
22. Аксамітаў, А. С. Прыказкі і прымаўкі : тлумачальны слоўнік беларускіх прыказак і прымавак з архіваў, кафедральных збораў, рэдкіх выданняў XIX і XX стагоддзяў / А. С. Аксамітаў ; пад рэд. Я. Янушкевіча. – 2-е выд., дапрац. – Мінск : Беларуская навука, 2002. – 320 с.
23. Носовичъ, И. И. Сборникъ бѣлорусскихъ пословицъ / И. И. Носовичъ. – СПб. : Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1874. – VI, 232, 18 с. – (Сборникъ Отдѣлення русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ. Т. XII, № 2).
24. Federowski, M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej : materiały do etnografji słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905 : T. I–IV / M. Federowski. – Warszawa : Towarzystwo naukowe Warszawskie, 1935. – T. IV : Przysłowia, żarciki, wyrażenia stałe [etc]. – XVIII, 490 s.
25. Янкоўскі, Ф. М. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склаў Ф. М. Янкоўскі. – 2-е выд., дап. – Мінск : Выд-ва АН БССР, 1962. – 556 с.
26. Янкоўскі, Ф. М. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склаў Ф. М. Янкоўскі. – 3-е выд., дапрац. і дап. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 491 с.
27. Рапановіч, Я. Н. Беларускія прыказкі, прымаўкі і загадкі / склад. Я. Н. Рапановіч. – 2-е выд., перапр. і дап. – Мінск : Вышэйшая школа, 1974. – 384 с.
28. Рабкевіч, В. І. Паслухай, што людзі кажуць : беларускія народныя прыказкі, прымаўкі, прыкметы, жарты / В. І. Рабкевіч. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1985. – 270 с.
29. Ляцкій, Е. А. Матэрыялы для изученія творчэства і быта бѣлоруссовъ. I. Пословицы, поговорки, загадки / Е. А. Ляцкій. – М., 1898. – VII, 63 с. – (Чтенія въ Императорскомъ Обществѣ исторіи и древностей Россійскихъ при Московскомъ университетѣ. Кн. 3).
30. Dybowski, W. Przysłowia białoruskie z powiatu Nowogródzkiego / W. Dybowski. – Kraków : W drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1881. – 23 s. – (Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. T. V. Dz. 3 : Materyjały etnologiczne).
31. Варлыга, А. Прыказкі Лагойшчыны = Proverbs of Lahojsk : зборнік народных прыказак / запісаў А. Варлыга ; уступ. арт. Р. Максімовіч ; Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва. – Нью-Ёрк ; Мюнхен : Выданьне Фундацыі імя Пётры Крэчэўскага, 1966. – 112 с.
32. Прыказкі і прымаўкі : у 2 кн. / склад. М. Я. Грынблат. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – Кн. 1. – 559 с. ; Кн. 2. – 616 с.
33. Шкраба, І. Р. Крынічнае слова : беларускія прыказкі і прымаўкі / І. Р. Шкраба, Р. В. Шкраба ; прад. і ўступ. артыкул Р. В. Шкрабы. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1987. – 286 с.
34. Лепешаў, І. Я. Слоўнік беларускіх прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – [2-выд., дап.]. – Мінск : Беларуская навука, 2002. – 511 с.
35. Лепешаў, І. Я. Тлумачальны слоўнік прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Гродна : ГрДУ, 2011. – 695 с.
36. Adalberg, S. Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich / S. Adalberg. – Warszawa : Druk E. Skińskiego, 1889–1894. – XVIII, 31 [32], 805 s.
37. Mała księga przysłów polskich / pod red. S. Nyczaja. – Radom : Oficyna Wydawnicza STON I, 1996. – 273 s.
38. Stypuła, R. Słownik przysłów i powiedzeń rosyjsko-polski, polsko-rosyjski / R. Stypuła. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 2003. – 999 s.
39. Wójcik, A. Słownik przysłów niemiecko-polski, polsko-niemiecki / A. Wójcik, H. Ziebart. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 2001. – 547 S.
40. Wander, K. F. W. Deutsches Sprichwörter-Lexikon : Vol. I–V / K. F. W. Wander. – Leipzig : F. A. Brockhaus, 1867–1880.

41. Walter, H. Русско-немецко-польский словарь активных пословиц (с иноязычными параллелями и историко-культурологическими комментариями) / H. Walter, W. M. Mokienko, E. Komorowska, K. Kusal. – Greifswald ; Szczecin : Volumina, 2014. – 433 S.
42. Жуков, В. П. Словарь русских пословиц и поговорок / В. П. Жуков. – 9-е изд., стереотип. – М. : Русский язык, 2002. – 544 с.
43. Мокиенко, В. М. Школьный словарь живых русских пословиц / В. М. Мокиенко и др. – СПб. : Нева ; М. : ОЛМА-Пресс, 2002. – 352 с.
44. Разумов, А. А. Мудрое слово : русские пословицы и поговорки / сост. А. А. Разумов ; вступ. ст. Б. П. Кирдана. – М. : Детгиз, 1957. – 240 с.
45. Русские пословицы и поговорки / сост. Ф. М. Селиванов, Б. П. Кирдан, В. П. Аникин ; под ред. В. П. Аникина ; предисл. В. П. Аникина. – М. : Художественная литература, 1988. – 431 с.
46. Пермяков, Г. Л. К вопросу о паремиологическом минимуме языка (на материале русских народных изречений) / Г. Л. Пермяков // Основы структурной паремиологии / Г. Л. Пермяков. – М. : Наука, 1988. – С. 143–169.
47. Мокиенко, В. М. Антипословицы русского народа / В. М. Мокиенко, Х. Вальтер. – СПб. : Нева, 2005. – 576 с.
48. Пословица не мимо молвится = Нема приповідки без правди: російські прислів'я та приказки з українськими відповідниками / укл. Н. Беленькова. – 2-е вид., випр. й доп. – Київ : Дніпро, 1969. – 246 с.
49. Котова, М. Ю. Русско-славянский словарь пословиц с английскими соответствиями / М. Ю. Котова. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2000. – 360 с.
50. Čelakovský, Fr. L. Mudrosloví národa slovanského v příslovích : připojena je též sbírka prstonárodních českých pořekadel / uspořádal a vydal Fr. L. Čelakovský. – V Praze : V Komissí u Fr. Rívnáče, 1852. – 644, X s.
51. Немецко-латинский и русский лексиконъ купно съ первыми началами рускаго языка къ общей пользѣ при Императорской Академіи наукъ печатію изданъ. – St. Petersburg : Gedr. in der Kayserl. Acad. Der Wissenschaften Buchdruckerey, 1731. – [4], 788 с.
52. Geyr, H. Sprichwörter und sprichwortnahe Bildungen im dreisprachigen Petersburger Lexikon von 1731 / H. Geyr. – Frankfurt am Main ; Bern : Peter Lang Verlag, 1981. – 234 S. – (Symbolae slavicae. Bd. 13).
53. Павловский И. Я. Русско-немецкій словарь / И. Я. Павловский. – 3-е изд., перераб., испр. и доп. – Рига : Н. Киммель ; Leipzig : F. Fleischer, 1900. – XII, 1774 с.
54. Даль, В. И. Толковый словарь живого русского языка : в 4 т. / В. И. Даль ; Репр. воспроизведение изд. 1882 г. – 3-е изд. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1955.
55. Даль, В. И. Пословицы русского народа : в 2 т. / В. И. Даль. – 3-е изд. – М. : Художественная литература, 1984. – Т. 1. – 382 с. ; Т. 2. – 399 с.
56. Mieder, W. Proverbs : A Handbook / W. Mieder. – Westport, CT : Greenwood Press, 2004. – 304 pp.
57. Мюррей, Ю. В. Большая книга русских пословиц и поговорок и их английских аналогов = The Big Book of Russian Proverbs and Sayings with their English Equivalents / Ю. В. Мюррей. – М. : АСТ ; СПб. : Сова, 2008. – 256 с.
58. Zwilling, M. J. Sprichwörter. Sprichwörtliche Redensarten. Russisch-Deutsches Wörterbuch. Über 700 Einheiten / M. J. Zwilling. – 2. unv. Aufl. – Moskau : Verlag „Russkij jazyk“, 2001. – 216 S.
59. Koshemjako, W. S. Deutsche Sprichwörter und russische Äquivalente / W. S. Koshemjako, L. I. Podgornaja. – Sankt-Peterburg : Karo, 2003. – 114 ; 78 S.
60. Котова, М. Ю. Очерки по славянской паремиологии / М. Ю. Котова. – СПб. : Филол. фак. СПбГУ, 2003. – 230 с. – (“Филологические исследования”).
61. Rysiński, S. Proverbiorum polonicorum centuria decem et octo / S. Rysiński. – Lubcz : Piotr Blastus Kmita, 1618. – VIII, 84 s.

Поступила 18.01.2016

ABOUT THE SCOPE AND ORIGIN OF THE PROVERB *ХТО МАЖА, ТОЙ І ЕДЗЕ*

J. PETRUSHEVSKAYA

*The article deals with the scope and origin of the proverb *Хто мажа, той і едзе*, which is improperly determined as "native Belarusian one" in "Etymological dictionary of proverbs" (2015) by I.Ya. Lepeshev. It was found that the Belarusian variant of the proverb *Не падмажаш – не паедзеш* can be used in both in the figurative and in the literal sense, it has an international scope and it dates back to the Polish variant of international proverb *Kto smaruje, jedzie*. The proverb was probably borrowed from Polish before the beginning of the XIX c. The borrowed proverb was transformed in the Belarusian language, so that the variant with double negative appeared – *Не падмажаш – не паедзеш* (c. the first half of the XIX c.). The Belarusian variant of the proverb was later borrowed to the Russian language.*

Keywords: *the Belarusian language, proverb, etymology, borrowing, the Polish language, the Russian language.*